

نمود اندیشه‌های اخلاقی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران مورد مطالعه: تکریم مهمان

محمدباقر ولی زاده اوغانی^۱

اکبر ولی زاده اوغانی^۲

چکیده

برطبق آیات و روایات اسلامی، تکریم مهمان به معنای گرمی داشتن، کریم گفتن، عزیز و ارجمند شمردن کسی که وارد خانه کس دیگری می‌شود. با نگاهی عمیق به ساختار فضایی خانه‌های سنتی در ایران، می‌توان توجه به تکریم و بزرگداشت مهمان را در آن به نحو ملموسی مشاهده کرد. این تحقیق به بررسی نقش اندیشه‌های اخلاقی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران با تاکید بر «تکریم مهمان»، پرداخته و هدف آن تحلیل نمود ابعاد مختلف تکریم مهمان در ساختار فضایی این خانه‌ها می‌باشد. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی بوده، که ابتدا از طریق شیوه‌های تحقیق کتابخانه‌ای، مفاهیم مرتبط با موضوع از کتب برخی صاحب نظران، اندیشمندان، آیات

^۱. نویسنده مسئول (اکبر ولی زاده) مدرس و هنرآموز آموزش و پرورش سراب

mbvalizadeh@yahoo.com: تبریز، شهرک باغچیان، خیابان ۱۸ متری نجم، مجتمع نمونه فرهنگیان،

بلوک ۳، طبقه اول شماره تماس: ۰۴۱۱۳۸۴۴۵۹۱ - ۰۹۳۵۸۵۲۵۵۵۲

^۲ عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سراب valizadeh_a@yahoo.com

و روایات اسلامی استخراج شده، سپس نقش تکریم مهمان در ساختار فضایی خانه‌های سنتی مورد بحث و تفسیر قرار گرفته است. نتایج تحقیق نشان داد که، مهمان و مهمان نوازی در نزد ایرانیان بسیار حائز اهمیت بوده و مردم از آیات قرآنی و روایات اسلامی در این مورد الگو می‌گرفته‌اند. از طرف دیگر، تکریم مهمان در معماری فضای خانه‌های سنتی ایران نمود و تجلی خاصی یافته که به وضوح می‌توان در ابعاد مختلف ساختار فضایی از جمله، ساباط، سردر ورودی، هشتی، حیاط، اتاقهای پذیرایی و... آنرا مشاهده نمود.

کلمات کلیدی: اخلاق و معماری، تکریم مهمان، خانه‌های سنتی

مقدمه و بیان مسئله

خانه مکانی است که در آن فرد، ضمن حفاظت از خود در برابر عوامل آب و هوایی، می تواند از فشارها و محدودیت های جامعه به دور باشد. خانه مکانی است برای استراحت آدمی و آرامش ذهن (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۳ و ۱۳۴). این تعریف برای خانه، از بعد تاثیرات اخلاقی و انسانی، دارای ارزش است، همچنان که در قرآن، آیه ۸۰ سوره نحل آمده است «خدا خانه هایتان را برای شما مایه آرامش و سکون قرار داده است» (نحل، ۸۰). چنین تعریفی ساخت خانه را بسیار پیچیده می کند، چرا که خانه را مایه تکامل و تعالی و آرامش انسان می داند و به این ترتیب تفاوت خانه با چهاردیواری خوابگاه و پناهگاه در وجود چنین تاثیرات انسان ساز و معنوی خلاصه می شود. خانه که جزء میراث معماری ایرانی است دارای ویژگی های خاصی است و طوری شکل گرفته که هم نیازهای مادی و هم معنوی انسان را برطرف سازد. روایات اسلامی حاوی اشاراتی به سکونتگاههای خرد مانند خانه ها است که علی رغم تأکید بر سطوح کالبدی بر ابعاد معنوی نیز اشاره دارد (وثیق و پشوتنی زاده، ۱۳۸۹، ص ۵۳). خانه یکی از مباحث مهم در معماری سنتی ما می باشد که از آغاز تولد تا پایان زندگی تمام خاطرات انسانها در آن شکل می گیرد. خانه یک شی یا ساختمان نیست بلکه گسترده و مجموعه ای از شرایط است که خاطرات و تصاویر، آرزوها و وحشت ها، گذشته و حال را یکجا سامان می دهد. یک خانه همچنین مجموعه ای از آیین ها، ضرب آهنگ های شخصی و روال عادی یک زندگی هر روزه است. خانه را نمی توان یک باره پدید آورد، خانه از بعد زمان و تداوم برخوردار است و محصول تدریجی تطبیق خانوادگی و فردی با جهان است (پالاسما، ۱۳۸۹، ص ۱۱۷). در شکل گیری خانه های سنتی ایران عوامل و عناصر زیادی نقش داشته است. در این میان یکی از عواملی که در شکل گیری آن نقش تعیین کننده ای داشته، عامل فرهنگ بوده است. به اعتقاد راپاپورت عامل فرهنگ و درک انسانها از جهان و حیات که شامل اعتقادات مذهبی، ساختار اجتماعی قبیله، خانواده، روش زندگی و همچنین شیوه ارتباطات اجتماعی افراد می باشد، نقش موثری در مسکن و سازمان تقسیمات فضایی آن داشته است (مسائلی، ۱۳۸۸، ص ۲۹). اخلاق به عنوان یک عامل متأثر از فرهنگ حاکم بر جامعه، تأثیر زیادی در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران داشته است. اخلاق اسلامی مجموعه ای است از تمام مطالب مرتبط به اخلاق و مخصوصاً علم اخلاق که به جهان اسلام و فرهنگ اسلامی منتسب اند، صرف نظر از اینکه با اخلاق در حوزه های دیگر کمابیش دارای مشترکاتی

باشد(نازی دیزجی و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۰۶). تکریم مهمان نیز که یکی از مؤلفه های اخلاق اسلامی می باشد، به عنوان یک عامل متأثر از فرهنگ، تأثیر زیادی در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران داشته است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

با نگاهی به معماری سنتی، یکی از با شکوه ترین مشخصه های معماری سنتی ایران را در طراحی خانه ها می توان کاملاً مشاهده کرد و آن پایبندی معمار به اصول و اعتقاداتش می باشد. یکی از این اصول تکریم مهمان است که در ساختار فضایی خانه های سنتی نمود یافته است. اما آیا در معماری حال حاضر ما نیز به چنین قواعدی توجه می شود. بنظر می آید در شهر های امروزی، توجه چندانی به معماری و اخلاق اسلامی نمی شود و پایبندی به اصول اخلاقی در ساختار فضایی خانه ها کمرنگتر از گذشته شده و با معیارهای درونی انسان چندان همخوانی ندارد. لذا بررسی تکریم مهمان و نمود آن در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران امری ضروری تلقی می شود. آنچه در این پژوهش اهمیت یافته است، تحلیل و بررسی نمود تکریم مهمان و مهمان نوازی در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران می باشد و در پی پاسخگویی به این سؤال است که، در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران توجه به تکریم و بزرگداشت مهمان به چه صورتی نمود یافته است؟

روش تحقیق

روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی می باشد. برای انجام مطالعه از شیوه های مرسوم جمع آوری اطلاعات اعم از اسنادی و میدانی بهره گیری شده است. در بخش مطالعات کتابخانه ای به بررسی مبانی نظری موضوع مورد بحث پرداخته شده و مفهوم تکریم مهمان و مهمان نوازی از کتب اندیشمندان، صاحب نظران و آیات و روایات اسلامی استخراج شده، سپس نمود آن در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

نمودار(۱): توضیح موارد مرتبط با روش کار در متن پژوهش

مرحله اول

• مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی مبانی نظری حول موضوع مورد بحث.

مرحله دوم

• استخراج مفهوم تکریم مهمان از کتب صاحب‌نظران اندیشمندان و آیات و روایات اسلامی.

مرحله سوم

• تحلیل و بررسی نمود تکریم مهمان در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران.

اخلاق و معماری

اخلاق و مؤلفه‌های آن از واژه‌هایی به شمار می‌روند که در آموزه‌های دینی به صورت ویژه به آن‌ها پرداخته شده است. در فرهنگ‌های لغت، معانی متشابهی برای واژه اخلاق بیان شده است. بر همین اساس واژه اخلاق جمع خُلُق و خُلُق است و در لغت به معنی مفاهیم خوی‌ها، طبیعت باطنی، سرشت درونی، طبع، مروت، خوش‌رفتاری (دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۱۵۳۷). اخلاقیات ارتباط نزدیک و تنگاتنگی با ارزشها دارد و بعنوان ابزاری نگریسته می‌شود که ارزشها را به عمل تبدیل می‌کنند. اخلاق یعنی رعایت اصول معنوی و ارزشهایی که بر رفتار شخص یا گروه حاکم است، مبنی بر اینکه درست چیست؟ و نادرست کدام است؟ اخلاق مفاهیمی چون اعتماد، صداقت، درستی، وفای به عهد، عدالت و مساوات، فضائل شهروندی و خدمت به جامعه را دربر می‌گیرد(دفت، ۱۳۷۴، ص ۶۳۸).

در معماری سنتی و در میان بنایان مسلمان، شیوه‌نامه‌های معنوی و اخلاقی رایج بوده که به فتوت‌نامه مشهور است. این آیین جوانمردی که خصوصیات اخلاقی مشاغل مختلف را تشکیل می‌داده، برگرفته از آیات قرآن و سخنان پیامبر(ص) و امامان «علیه السلام» و دیگر بزرگان دینی بوده و بنایان از نظر اخلاقی ملزم به رعایت آن بوده‌اند و با حفظ این گونه شئون، حرمت شغلی خود را پاس می‌داشتند(خان‌محمدی، ۱۳۷۱، ص ۱۴).

معمار سنتی که به فتوت‌نامه‌ها عمل می‌کرده و آراسته به اخلاق نیک بوده، با وارد کردن پارامترهای خاص همچون ارزش‌های روانشناسانه و مفاهیم اخلاقی فضای معماری متفاوتی عرضه می‌داشته و معماری را به درجه بالایی از ارزش و غنا ارتقا

می‌بخشید. آنچه در مورد معماری سنتی ایرانی قابل توجه است اینست که اطلاعات، دانش، خلاقیت و آگاهی وی برگرفته از حوزه‌های متفاوت علوم و فنون و شناخت مسائل روانشناختی استوار است (نایی و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۶۸).

معماری سنتی ایران دارای مشخصه‌هایی است که با قدم زدن در میان بافت‌های قدیمی می‌توان استفاده از این مشخصه‌ها را در ساختار فضایی آن مشاهده کرد و آن پایبندی معمار به اصول و اعتقاداتش می‌باشد. یکی از این اصول که در معارف دینی ما مورد توجه قرار گرفته و بسیاری از علما بر اهمیت آن تکیه دارند مقوله اخلاق است. اخلاق به عنوان یکی از معیارها و شاخصه‌های شناخت ابعاد انسانی در بسیاری از علوم و شاخه‌های هنری گسترش یافته به نحوی که صاحب نظران بر این باورند که اخلاق و یا به عبارتی پایبندی به اصول رمز جاودانگی یک اثر، علم و ... می‌باشد. پیروی از اصول اخلاقی و انسانی و ایجاد فضایل در انسان‌ها در تمامی فرهنگ‌ها از اهداف ایده‌آل تلقی می‌شود و بسیاری از حکیمان، عارفان و متألهان در ایجاد نظام ارزشی و اصول اخلاقی آن کوشیده‌اند؛ به طوری که در پاره‌ای از فرهنگ‌ها، شکل‌گیری روحیه جوانمردی، فتوت و مردانگی گونه‌هایی از آیین‌ها، مرام‌نامه‌ها و اصول مدون را در حکمت عملی دامن زده است (موسوی، ۱۳۹۰، ص ۲۲). معماری از اخلاق به دور نیست و رعایت موازین عمومی اخلاق اسلامی از قبیل عدالت، صداقت، تعهد، ارزشها، حق همسایه، مهمان‌نوازی و غیره از دیرباز در ساختار فضایی معماری سنتی ایران مورد توجه بوده است.

تکریم مهمان و مهمان‌نوازی

مهمان‌نوازی یکی از مؤلفه‌های برجسته اخلاقی می‌باشد که در کتب اندیشمندان، صاحب‌نظران و آیات و روایات اسلامی بر آن تأکید شده است. یکی از روش‌های گسترش دوستی در جامعه اسلامی، دیدار با یکدیگر در خانه و مهمان‌نوازی صاحب‌خانه است. از آنجا که در دین مبین اسلام تأکید بسیاری به مهمان‌نوازی شده است و روایات و احادیث فراوانی از حضرت رسول (ص) و ائمه راجع به مهمان و مهمان‌نوازی در دست است، لذا ایرانیان توجه ویژه‌ای به این مقوله دارند. از طرفی دیگر آنچه در یک جامعه بشری از ارزش و اهمیت والایی برخوردار است، اندیشه‌ای است که ریشه در اعتقادات، سنت‌ها و باورهای مردم دارد و در بین سایر جوامع زبانزد عام و خاص است (خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۳).

جمله مهمان حبیب خداست جاری و پذیرفته شده در بین مسلمانان است، زیرا او

برای رضای خدا به ملاقات دوستش رفته است، پس خدا او را دوست دارد و در نتیجه، باید به گرمی پذیرایی شود (معماریان و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۸).

مهمانداری و مهمان‌نوازی یکی از صفات برجسته هر خانواده، شهر و یا کشور است، وقتی کسی می‌خواهد از خوبی‌های شخصی یاد کند، می‌گوید: آدم مهمان‌نوازی است و یا می‌گوید: مردم فلان شهر، آدم‌های مهماندوستی هستند و از مهمان، خوب پذیرایی می‌کنند. ایرانیان که در مهمان‌نوازی زبانزد خاص و عام بوده‌اند و یکی از الگوهای رفتاری آنها در طول چند هزار ساله شان مهمان‌نوازی بوده و احترام به مهمان را امری مهم و تا حدی واجب می‌شمردند، در سفرنامه‌های سیاحان بازتاب خوبی پیدا کرده‌اند. شاردن، تاجر، سیاح و سفرنامه نویسی که در عصر صفویه به ایران آمده و مدت طولانی در ایران اقامت داشته است، در مورد ایرانیان می‌نویسد: مهمان‌نوازی نکته‌ای که به نظر من در زندگانی ایرانیان غیر از کم‌خوری بیشتر قابل تحسین است، مهمان‌نواز آنهاست (خلعتبری لیماسی، ۱۳۸۸، ص ۹۵). خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ. إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ فَرَأَى إِلَى أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ قَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ ذَارِيَاتٍ، ۲۶): داستان مهمانان حضرت ابراهیم (ع)، آنگاه که نزد او آمدند و گفتند سلام، گفت: سلام، شما مردمی ناشناخته اید، در نهان و شتابان نزد کسان خود رفت و گوساله فربه‌ی آورد طعام را به نزدشان گذاشت و گفت: چرا نمی‌خورید. با توجه به مطالب فوق، تکریم مهمان و مهمان‌نوازی به قدری مورد توجه است که در منابع مختلف از جمله، کتب اندیشمندان اسلامی، آیات و روایات، سفرنامه‌های سیاحان، شعر و ادب فارسی و غیره مورد تأکید قرار گرفته است، که در جدول (۱) برخی از آنها آورده شده است.

جدول (۱) تکریم مهمان و مهمان‌نوازی و مفهوم آن از نظر برخی از اندیشمندان، صاحب‌نظران

و آیات و روایات اسلامی

منبع	تکریم مهمان و مهمان‌نوازی	مهمان‌نوازی از نظر...	تکریم مهمان‌ها
دهخدا، ۱۳۷۷، جلد ۱۴، ص ۲۱۹۱۴	مهمان: مهمان کسی است که بر دیگری وارد شود و از او با طعام و دیگر وسایل پذیرایی کنند.	علی اکبر دهخدا	
دهخدا، ۱۳۷۷، جلد ۵، ص ۶۹۰۶	تکریم: گرامی داشتن، نیک گرامی کردن، کریم گفتن کسی را.		
عمید، ۱۳۶۱، ص ۱۱۵۷	مهمان: کسی که بر خانه کس دیگری برود و در آنجا از او پذیرایی کنند. میهمان هم گفته می‌شود.	حسن عمید	
عمید، ۱۳۶۱، ص ۴۰۷	تکریم: گرامی داشتن، عزیز و ارجمند شمردن.		

منبع	تکریم مهمان و مهمان‌نوازی	مهمان‌نوازی از نظر...	
سوره ذاریات، آیه ۲۶	داستان مهمانان حضرت ابراهیم(ع): آنگاه که نزد او آمدند و گفتند: سلام گفت: سلام، شما مردمی ناشناخته اید، در نهان و شتابان نزد کسان خود رفت و گوساله فریبهی آورد طعام را به نزدشان گذاشت و گفت: چرا نمی خورید.	قرآن کریم	آیات و روایات
بحارالانوار، جلد ۷۴، ص ۴۱۱	یکی از وصیت های پیامبر گرامی اسلام(ص) به حضرت علی(ع) این بود: تو را وصیت می کنم به خوب همسایه داری و اکرام کردن مهمان و پذیرایی از آنها.	پیامبر اکرم(ص)	
جامع الاخبار، ص ۳۷۸ (حدیث ۱۰۵۸)	هر خانه ای که مهمان در آن وارد نمی شود ملائکه نیز داخل نمی شوند.	پیامبر اکرم(ص)	
مستدرک الوسائل، جلد ۱۶، باب ۳۳، ص ۲۵۷	هیچ مؤمنی نیست که مهمان را دوست داشته باشد، مگر این که در روز قیامت وقتی از قبر بیرون آید صورتش مانند ماه شب چهارده بدرخشد. کسانی که او را می بینند می گویند: آیا پیغمبر مرسلی است که این قدر نورانی است اما در جواب آنها گفته می شود او پیغمبر و نبی نیست، بلکه مؤمنی است که مهمان را دوست می داشته و او را اکرام کرده است و راهی برای او نیست جز این که داخل بهشت شود.	حضرت علی(ع)	
وسائل الشیعه، جلد ۱۶، ص ۴۳۳ (حدیث ۴)	یکی از حقوق مهمان بر میزبان این است که همراه او برود، تا از منزل خارج گردد.	پیامبر اکرم(ص)	
نهج الفصاحه، حدیث ۱۳۵۷، ص ۲۳۹	برای هر چیز زکاتی وجود دارد و زکات خانه (ساختن و آماده کردن) اتاق مهمان است.	پیامبر اکرم(ص)	
بحارالانوار، جلد ۷۱، ص ۳۹۲ (حدیث ۵۶)	یکی از نشانه های ایمان، خوش خلقی و مهمانی دادن است.	امام جعفر صادق(ع)	
انصاریان، ۱۳۸۶، ص ۵۲۶	مهمانداری از اخلاق انبیاء و ائمه و از نشانه های اولیاء الهی و مردان راه حق است.	حسین انصاریان	
محمدی، ۱۳۷۸، ص ۱۸	مهمان‌نوازی از سجایای برجسته اخلاقی است و ملت هایی که بهره بیشتری از این سجه اخلاقی دارند، به آن مباحثات و افتخار می کنند.	نورمراد محمدی	

منبع	تکریم مهمان و مهمان‌نوازی	مهمان‌نوازی از نظر...	
خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۳	که مهمان کنده‌مان نیارد نوید به نیکی مدارید	فردوسی	شعر و ادب
محمدی، ۱۳۷۸، ص ۲۰	خانه من چون کمان پاک است از اسباب عیش پر درآرد میهمان چون تیر در کاشانه ام.	صائب تبریزی	
محمدی، ۱۳۷۸، ص ۱۹	خانه ای از خانه آینه دارم پاک تر هر چه هر کس آورد، با خویش مهمانش کنم.	صائب تبریزی	
(خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۹۵)	مهمان نوازی نکته ای که به نظر من در زندگانی ایرانیان غیر از کم خوری بسیار شایان تحسین است، مهمان نوازی آنهاست.	ژان شاردن	سفرنامه‌های سیاحان
(براون، ۱۳۶۰، ص ۱۵۶) (خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۹۶)	یکی دیگر از رسوم ایرانیان پیشباز و به بدرقه مهمان رفتن است.	ادوارد براون	
(گوبینو، ۱۳۶۷، ص ۸ و ۱۷۰) (خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۹۷)	هرگاه ایرانیان در جایی به مهمانی بروند، صاحبخانه یا پسرش به استقبال می رود...	کنت دو گوبینو	

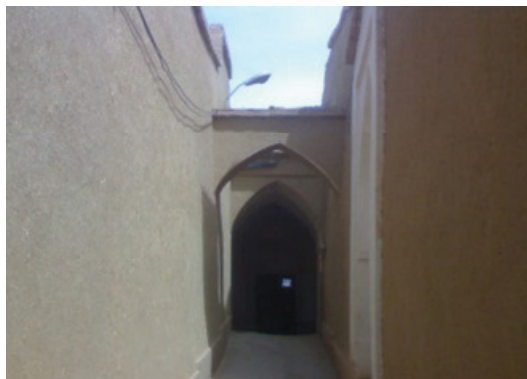
مأخذ: بر اساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده.

بررسی نمود تکریم مهمان و مهمان‌نوازی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی

۱. ساباط

ساباط در فرهنگ لغت به معنای دالان، راهرو روپوشیده، سقفی که در زیر آن راه ورود به خانه باشد (عمید، ۱۳۶۱: ۶۸۰)، می‌باشد. یکی از ویژگی‌های بارز شهرسازی و معماری سنتی ایران، کوچه‌ها و گذرهای سرپوشیده آن هستند که به آنها ساباط گفته می‌شود. هدف از طراحی و اجرای ساباط این است که انسان گرم‌زده را در زیر سایه خود، از تابش خورشید در امان نگه دارد. نحوه استقرار ساباط‌ها به گونه‌ای است که انسان پیاده در مسیر حرکت خود در یک توالی مناسب در فضای سایه قرار می‌گیرد. در خیلی از ساباطها ورودی چند خانه مجتمع شده است که از نظر افزایش حس همسایگی و همبستگی محله ای نیز حائز اهمیت است. همچنین می‌توان گفت ساباط‌ها، سایه اندازهایی بودند که در مقابل در ورودی ساخته می‌شد تا از این طریق مهمانان از گزند آفتاب و گرما در امان باشند و در فاصله رسیدن صاحب خانه و گشودن در، آزاری به آنها نرسد (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۵۹).

تصویر (۱): ساباط مقابل در خانه‌ای در کاشان (مأخذ: نگارنده)

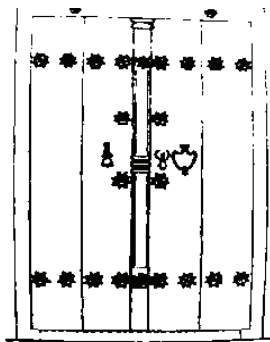
۲ سردر

استقبال یا بدرقه از مهمان، که از سنت‌های دیرینه ایرانیان است، در محدوده فضای ورودی اتفاق می‌افتاد (برزگر، ۱۳۸۶، ص ۲۷). لذا ساختار آن به شکلی بود که درخور استقبال و بدرقه مهمان باشد. هلال تزئینی روی در و تنها قسمت خارج از خانه که اغلب کاشی کاری دارد و معمولاً طوری ساخته می‌شد که در زمستان‌ها مانع از ریزش برف و باران بود و در تابستان‌ها نیز مانعی برای تابش مستقیم آفتاب به شمار می‌رفت (کاتب، ۱۳۸۴، ص ۱۰۲). سردر منازل مجلل و ترفیخی مقابل آن بود، که هر مهمانی را به داخل دعوت می‌کرد. در بالای سردر، آیاتی از قرآن کریم یا عبارات مذهبی که معمولاً آیه شریفه بسم الله الرحمن الرحیم بود، نوشته می‌شد تا مهمانان و ساکنین هنگام ورود و خروج از زیر آیات قرآنی یا روایات و عبارات دینی عبور کنند. بر سطح سردر، کتیبه‌های کاشی یا مرمری به شکل‌های مختلف و با مضامین آیات قرآنی و احادیث، نام پنج تن (ع)، نام بانی، تاریخ ساخت خانه و عدد ۷ تعبیه می‌گردید تا در هنگام خروج از خانه، ساکنان را از شر شیطان و چشم بد در امان نگه دارد (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹، ص ۶۸). خود درها نیز به گونه‌ای طراحی می‌شدند که فرد برای ورود خم می‌شد که این نشان از تکریم و احترام مهمان نسبت به صاحب خانه بود (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۶۰). بر تمامی درب‌های ورودی فضاهای مسکونی، کوبه‌ای برای مردان (با صدای بم) و حلقه‌ای (با صدای زیر) برای زنان تعبیه می‌گردید که یکی از راه‌حل‌های ایجاد حریم و اعلان آمادگی به میزبان در جهت رعایت دستورات شرع مقدس می‌باشد (معماریان، ۱۳۸۹، ص ۳۹۴). بنابراین با به صدا

در آمدن هر یک از این کوبه‌ها صاحبخانه مطلع می‌گردید که آیا زن پشت در است یا مرد، اگر زن بود، زن می‌رفت در را باز کند و اگر مرد بود، مرد می‌رفت و این چنین مهمان آزرده نمی‌شد. یکی دیگر از نشانه‌های احترام به مهمان، آب و جارو کردن جلو درب خانه بود.

۳. سکوهای مقابل در

سکوهای کناری سردر که پاخوره نام داشتند، برای نشستن مهمانانی که با صاحبخانه کار داشتند و لازم نبود وارد خانه شوند استفاده می‌شد (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۵۹). ایجاد سکوهایی در ورودی بناهای مسکونی نشانه‌ای از احترام به سنت مهمان نوازی در فرهنگ ایرانی بوده است (نقی زاده و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۶۹). سکوهای آجری یا سنگی دو سوی پیشطاق، حالتی نیمه خصوصی داشت، زیرا هم هنگام گفتگوی صاحبخانه با همسایه‌ها یا مراجعین با اهالی خانه، از آن استفاده می‌شد و هم هنگام انتظار و رفع خستگی، بدون کسب اجازه از صاحبخانه، مورد استفاده مراجعان یا عابران قرار می‌گرفت و این کار، یکی از الگوهای رفتاری و عادات بارز مردم آن زمان محسوب می‌شد (میرزایی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۱۹۰).

تصویر (۳): کاربرد کوبه و حلقه برای درب خانه (معماریان، ۱۳۸۴، ص ۳۹۴).

تصویر (۲): تورفتگی و سکوهای مقابل در (معماریان و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۲۱).

تصویر (۵): ذکرآیه شریفه بسم الله الرحمن الرحيم در بالای سردر (مأخذ: نگارنده).

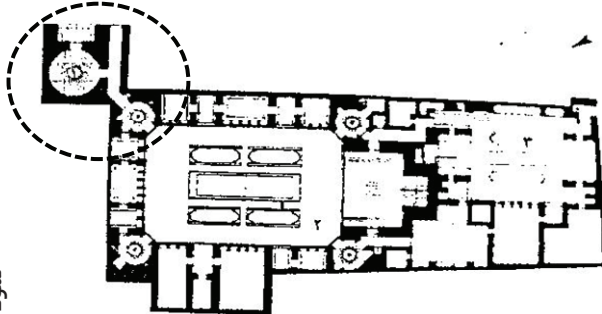

تصویر (۴): تورفتگی و سردر مجلل سردر (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹، ص ۶۹).

۴. هشتی

هشتی قسمت بیرون هشته خانه که به شکل‌های مختلف ساخته می‌شده، فضای سرپوشیده متصل به کوچه و حیاط خانه، فضایی بعد از فضای ورودی که اغلب بلافاصله پس از درگاه قرار می‌گیرد (در معماری اسلامی)، تنها جایی که از منطقه بسته خانه بیرون می‌آید و ارتباط آن را با خارج تامین می‌کند. مهم‌ترین کارکرد هشتی، تقسیم مسیر ورودی به دو یا چند جهت و حفظ قسمتی از حریم خانه است («نیک بخت و سید صدر، ۱۳۸۱، ص ۵۸۹»). از عناصر مهم نظام ورودی، فضای هشتی است که گاهی از آن برای پذیرایی موقت از مراجعه‌کننده‌ای استفاده می‌شود که به اتاق پذیرایی دعوت نشده است. مسیر دسترسی به ناحیه خصوصی و پذیرایی برای خانه‌هایی که دو حیاط دارند نیز هشتی است. بنابراین، هشتی هم عملکرد معماری دارد و هم با ظرایف زندگی اجتماعی هماهنگ شده است (معماریان و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۰). در داخل هشتی عناصر مختلفی مثل سکوه، چراغدان در نظر گرفته می‌شد و معمولا با کاربردی زیبایی پوشانده می‌شد. بعضی اوقات بالای هشتی اتاقی در نظر گرفته می‌شد که مهمانان می‌توانستند از آن استفاده کنند (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۶۳).

در این فضا با ایجاد سکو‌هایی در بدنه هشتی، میهمانان غریبه و نامحرم پذیرایی اولیه می‌گردند و در صورت تمایل دعوت به بخش بیرونی از طریق راهروی شکسته، با حفظ حریم اندرونی، می‌شوند. در این فضا، معمار سنتی با توجه به خواست دینی ساکنان اقدام به خلق و ابداع فضا با مفهوم جدید می‌نماید (مسائل، ۱۳۸۸، ص ۳۲).

تصویر(۶): هشتی خانه ای در یزد،
خانه دکتر مرتاض
(معماریان، ۱۳۸۹، ص ۱۵۵)

۵. میانسرا یا حیاط (اندرونی و بیرونی)

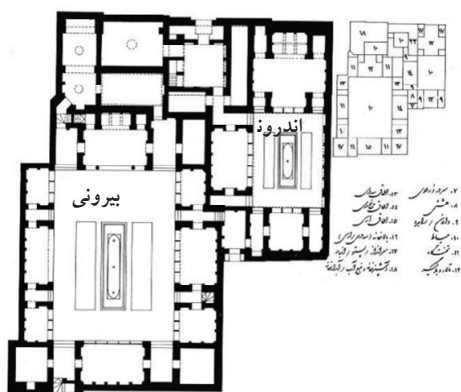
حیاط، از اجزای مهم خانه است که علاوه بر سازماندهی اتاق‌ها و فضای اطراف آن، تحت تأثیر فرهنگ جوامع مختلف، عملکرد گوناگونی را به خود گرفته است (معماریان و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۵).

خانه‌های سنتی اکثراً دارای دو حیاط به نام اندرونی و بیرونی بوده‌اند. اندرونی خانه و حیاطی که عقب حیاط بیرونی ساخته شده و مخصوص سکونت زن و فرزند و سایر افراد خانواده و صاحبخانه، می‌باشد و بیرونی عمارت و حیاطی را گویند که وصل به عمارت اندرونی و مخصوص پذیرایی مهمانان مرد است (عمید، ۱۳۶۱، ص ۱۹۴).

ارتباط حیاط بیرونی و اندرونی، به گونه‌ای انجام می‌شد که ارتباط حیاط بیرونی از مسیر شاه کوچه، بازار و یا خیابان فراهم شود و قسمت اندرونی از کوچه دیگری راهی جداگانه داشته باشد. در قسمت بیرونی افراد و فامیل غیر محرم (مانند مهمانان) زندگی می‌کردند و اهل حرم بدون ارتباط با آنها می‌توانستند از در دیگری از حیاط خارج شوند (زمرشیدی، ۱۳۹۰، ص ۲) که این هم باعث حفظ حرمت اهل حرم و هم حفظ حرمت مهمان می‌شد.

تحقق مفهوم اندرونی و بیرونی، که با آداب زندگی یک خانواده مسلمان هماهنگی دارد، پاسخی معمارانه به خواست فطری ساکنان، که همان حجاب داشتن و محفوظ ماندن از دید نامحرمان می‌باشد، است و در عین حجاب داشتن، حرمت و احترام میهمانان باقی می‌ماند (مسائلی، ۱۳۸۸، ص ۳۲). اندرونی و بیرونی، دلیل فرهنگی عامل شکل‌گیری دو حیاط برای یک خانه ایرانی است. یک حیاط برای زندگی خصوصی و یک حیاط برای مهمان (معماریان، ۱۳۸۹: b: ۱۵۵). در واقع، وجود دومین حیاط عموماً، ناشی از ضرورت نیاز به مهمان‌نوازی در کنار رعایت حریم خصوصی یا جدایی خدمه از اهل خانه است (معماریان و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۲). هر حیاط معمولاً یک

حوض و چند باغچه داشت که ایجاد محیط خودمانی و دلکش برای مهمانان و اهل خانه می کرد.

تصویر (۷): تفکیک حیاط به بیرونی و درونی و ایجاد محیطی دلکش در آن با طرح باغچه-ها و حوض(ها) (زمرشیدی، ۱۳۹۰، ص ۳).

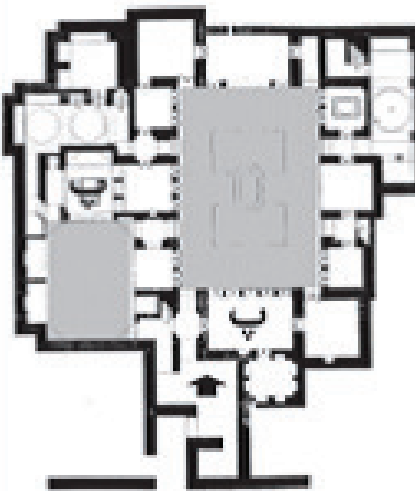
۶. پذیرایی (تالار، اتاق مهمان و ...)

از جمله موارد تطابق معماری خانه با فرهنگ اسلامی را می توان در اهمیت معماری اتاق پذیرایی مشاهده کرد، زیرا بهترین فضای خانه و زیباترین جای آن به این اتاق اختصاص یافته است تا به دستور اسلام در تکریم مهمان و اختصاص بهترین مکان خانه به او عمل شود (همان منبع، ۱۳۸۹، ص ۸).

یکی از فضا های خانه که برای پذیرایی از مهمانان محترم و مخصوص مورد استفاده قرار می گرفت تالار بود. تالار، عموماً فضائی بود با تزئینات بسیار زیبا و پرکار که در کنار اتاق های ساده زندگی در خانه های سنتی کاملاً مشهود بود. تالار با گچبری، آئینه کاری، نقاشی روی گچ، مقرنس و با نقاشی روی چوب تزئین می شدند. جبهه رو به حیاط تالار با ارسی های ۵ دری یا ۷ دری به حیاط خانه مربوط می شدند (کاتب، ۱۳۸۴، ص ۱۰۲). این فضا به دلیل کاربری آن در محور اصلی خانه و شاخص بود. اتاق پنج دری نیز به عنوان اتاق مهمانی بوده که در خانه های بزرگ عملکرد اتاق نشیمن را داشته است. در داخل آن تورفتگی کمی بالاتر از سطح زمین به نام شاه نشین قرار داشته که در آن مهمان های بزرگ یا بزرگ خانه می نشستند (معماریان، ۱۳۸۹، ص ۱۴۷).

در بعضی خانه ها که توانایی صاحبخانه کم بوده بالا خانه ای به نام فروار با عملکرد اتاق مهمان روی سر در کوچه می ساختند (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۶۳). احترام به

تصویر(۸): توجه به مهمان و شاخص کردن اتاق پذیرایی مهمان و قرار دادن آن در محور اصلی بنا و ایجاد حیاطی برای آن(حیاط کوچکتر در شکل) (معماریان و همکاران،

نتیجه گیری

در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران، توجه به تکریم مهمان به نحو ملموسی نمایان می‌شود. احترام به مهمان، پذیرایی و فضای مخصوصی برای او در خانه‌های ایرانی قابل تعمیق و بررسی است. این مقاله به بررسی نمود تکریم مهمان در ساختار خانه‌های سنتی پرداخته و هدف آن تحلیل جایگاه تکریم مهمان به عنوان یکی از مؤلفه‌های اخلاق اسلامی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران می‌باشد. تطبیق ارزشهای تکریم مهمان از منظر عقاید اندیشمندان، صاحب نظران و آیات و روایات اسلامی با فضای خانه‌های سنتی ایران از دیگر اهداف این تحقیق است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که، مهمان و مهمان نوازی از دیرباز در نزد ایرانیان جایگاه ویژه‌ای داشته و مردمان ایران زمین در این خصوص از آیات قرآنی، روایات اسلامی و دیگر منابع موجود بهره گرفته‌اند. از طرف دیگر، تکریم مهمان در معماری فضای خانه‌های سنتی ایران نمود و تجلی خاصی یافته است که به وضوح می‌توان در ابعاد مختلف ساختار فضایی از جمله، سباباط، سردر ورودی، هشتی، حیاط، اتاقهای پذیرایی و... آنرا مشاهده نمود. لذا می‌توان نمود و تجلی مفهوم تکریم مهمان را در ساختار فضایی خانه

های سنتی، به طور خلاصه به صورت جدول (۲) ارائه کرد.

جدول (۲) نمود و تجلی مفهوم تکریم مهمان در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران

ساختار فضایی	نمود و تجلی مفهوم تکریم مهمان
سایه	<p>- سباط ها، سایه انداز هایی بودند که در مقابل در ورودی ساخته می شد تا از این طریق مهمانان از گزند آفتاب و گرما در امان باشند و در فاصله رسیدن صاحب خانه و گشودن در آزاری به آن ها نرسد.</p>
سردر	<p>- استقبال و بدرقه مهمان در فضای ورودی. - سردر منازل مجلل و ترفنگی مقابل آن بود که هر مهمانی را به داخل دعوت می کرد. - آب و جارو کردن جلو درب خانه و تمیز بودن آن. - نوشتن آیه ای از قرآن یا نصب نوشته آن بر سردر خانه ها که معمولا آیه شریفه بسم الله الرحمن الرحیم بود و این چنین مهمان را بدرقه می کردند (سردر بزرگ با ذکر آیات خاص از قرآن کریم). - سکوهای کناری سردر که پاخوره نام داشتند، برای نشستن مهمانانی که با صاحبخانه کار داشتند و لازم نبود وارد خانه شوند استفاده می شد. - درها به گونه ای طراحی می شدند که فرد برای ورود خم می شد که این نشان از تکریم و احترام مهمان نسبت به صاحب خانه بود. - بر روی درهای منازل دو کوبه با دو فرم مختلف نصب می شد که کوبه بزرگ صدای بم (مخصوص مردان) و کوبه کوچک صدای زیر (مخصوص زنان) داشت که با به صدا در آمدن هر یک از این کوبه ها صاحبخانه مطلع می گردید که آیا زن پشت در است یا مرد. اگر زن بود، زن می رفت در را باز کند و اگر مرد بود، مرد می رفت و این چنین مهمان آزرده نمی شد.</p>
هشتی	<p>- پذیرایی موقت از مراجعه کننده ای که به اتاق پذیرایی دعوت نشده است. - هشتی، مسیر دسترسی به ناحیه خصوصی و پذیرایی برای خانه هایی که دو حیاط دارند نیز است. - داخل هشتی عناصر مختلف مثل سکوه، چراغدان و ... در نظر گرفته می شد و معمولا با کاربندی زیبایی پوشانده می شد و میهمانان غریبه و نامحرم بعد از پذیرایی اولیه در این فضا در صورت تمایل، دعوت به بخش بیرونی از طریق راهروی شکسته، با حفظ حریم اندرونی، می شدند. - بعضی اوقات بالای هشتی اتاقی در نظر گرفته می شد که مهمانان می توانستند از آن استفاده کنند. - در این فضا، به علت حضور مهمان، معمار سنتی با توجه به خواست دینی ساکنان اقدام به خلق و ابداع فضا با مفهوم جدید می نماید.</p>

نمود و تجلی مفهوم تکریم مهمان	ساختار فضایی
<p>- حفظ حرمت مهمان در کنار حفظ حرمت اهل خانه از طریق تفکیک حیاط به بیرونی و اندرونی (یک حیاط برای زندگی خصوصی و یک حیاط برای مهمان).</p> <p>- حفظ حرمت مهمان از طریق تفکیک ورودی مهمان با اهل خانه (ارتباط حیاط بیرونی و اندرونی به گونه‌ای که، ارتباط حیاط بیرونی از مسیر شاه کوچه، بازار و یا خیابان، و قسمت اندرونی از کوچه دیگری راهی جداگانه داشته باشد).</p> <p>- ایجاد محیط خودمانی و دلکش با طرح باغچه ها و حوض ها در حیاط.</p>	<p>میانبر (حیاط)</p>
<p>- اختصاص بهترین و زیباترین فضای خانه به اتاق پذیرایی از مهمان.</p> <p>- پذیرایی مجزا از حوزه خصوصی، در محور اصلی و شاخص شده با تزئینات گچ‌بری، آئینه کاری و (تالار).</p> <p>- ایجاد تورفتگی کمی بالاتر از سطح زمین به نام شاه‌نشین داخل اتاق برای محل نشستن مهمان به نشانه احترام به او.</p> <p>- وجود یک مهمانخانه در هر خانه برای مهمان (در بعضی خانه ها که توانایی صاحبخانه کم بوده بالا خانه ای به نام فروار با عملکرد اتاق مهمان روی سر در کوچه می ساختند).</p> <p>- نزدیک بودن آشپزخانه به اتاق مهمان نشان از مهم بودن و توجه به مهمان.</p>	<p>پذیرایی (اتاق مهمان و...)</p>

مأخذ: بر اساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده.

منابع

- قرآن کریم
- السبزواری، محمدبن محمد، (۱۴۱۴ق)، **جامع الأخبار**، قم: موسسه آل البيت (ع) لاحیا التراث.
- برزگر، ماریا، (۱۳۸۶)، «معماری ورودی در خانه های قدیم ساری»، نشریه مسکن و انقلاب (۱۲۰)، ۲۲-۳۲.
- پالاسما، یوهانی، (۱۳۸۹)، «هویت، حریم خصوصی و مأوا»، ترجمه امیر مجده، نشریه صنعت سینما (۹۷)، ۱۱۷.
- پیرنیا، محمد کریم، (۱۳۸۴)، **آشنایی با معماری اسلامی ایران**، تهران: سروش دانش.
- حرعاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، **وسائل الشیعة**، جلد ۱۶، قم: موسسه آل البيت.
- خان محمدی، علی اکبر، (۱۳۷۱)، «فتوت نامه بنایان»، مجله صفا، سال دوم (۵)، ۱۰-۱۵.
- خلعتبری لیماکی، مصطفی، (۱۳۸۸)، **جایگاه مهمان و مهمان نوازی در فرهنگ مردم ایران**، تهران: طرح آینده.
- دفت، ریچارد ال، (۱۳۷۴)، **تئوری سازمان و طراحی ساختار**، ترجمه علی پارسائیان و سید محمد اعرابی، تهران: مطالعات پژوهشهای بازرگانی.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، **لغت نامه دهخدا**، تهران: روزنه.
- رمضان جماعت، مینا و جواد نیستانی، (۱۳۸۹)، «جلوه های سنت و تجدد در فضاهای و رودی خانه های تهران دوره قاجار»، نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی (۴۴)، ۶۵-۷۵.
- زمرشیدی، حسین، (۱۳۹۰)، «آموزه های معماری ایرانی و ساختمان سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی (۳)، ۱-۱۰.
- عمید، حسن، (۱۳۶۱)، **فرهنگ فارسی عمید**، تهران: انتشارات ابن سینا.
- کاتب، فاطمه، (۱۳۸۴)، **معماری خانه های ایرانی**، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۵ق)، **بحار الانوار**، جلد ۷۴، تهران: انتشارات مطبعة الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، **بحار الانوار**، جلد ۷۱، بیروت: نشر موسسه الوفا.
- محمدی، نورمرد، (۱۳۷۸)، **مهمانداوری در اسلام**، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- مرتضی، هشام، (۱۳۸۷)، **اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام**، ترجمه ابوالفضل

- مشکینی و کیومرث حبیبی، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی معماری و شهرسازی.
- مسائلی، صدیقه، (۱۳۸۸)، «نقشه پنهان به مثابه دست آورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران»، نشریه هنرهای زیبا (۳۷)، ۲۷-۳۸.
- معماریان، غلامحسین، (۱۳۸۹)، **معماری ایرانی**، تهران: سروش دانش، چاپ دوم.
- معماریان، غلامحسین، (۱۳۸۹)، **سیری در مبانی نظری معماری**، تهران: سروش دانش، چاپ چهارم.
- معماریان، غلامحسین، مجید هاشمی طغراالجردی و حسام کمالی پور، (۱۳۸۹)، «تأثیر فرهنگ دینی بر شکل‌گیری خانه: مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان کرمان»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم (۲)، ۱-۲۵.
- موسوی، سید رضی، (۱۳۹۰)، «هنر اسلامی در آیین فتوت نامه‌ها با تأکید بر فتوت نامه چیت‌سازان»، دو فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات هنر اسلامی (۱۵)، ۲۱-۳۴.
- میرزایی، علی‌اکبر، (۱۳۸۷)، **فہج الفصاحہ (کلمات قصار حضرت رسول اعظم (ص))**، جلد ۱ و ۲، قم: انتشارات صالحان.
- میرزایی، رضا و همکاران، (۱۳۸۵)، «بررسی مصالح بافت و رنگ در طراحی فضاهای توقف و استراحت در دوره معماری و شهرسازی مدرن ایران»، مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد ۳، ۱۹۰.
- نازی دیزجی، سجاد، محسن وفامهر و احمدرضا کشتکار قلاتی، (۱۳۸۹)، «اخلاق در معماری»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال پنجم (۳ و ۴)، ۱۰۵-۱۱۴.
- نایی، بتول (فرشته)، فاطمه کاتب، مهرانگیز مظاهری و بهروز بیرشک، (۱۳۸۶) «تأثیر نور فضاهای داخلی بر کیفیت زندگی و رفتارهای اخلاقی انسان»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم (۳ و ۴)، ۶۵-۷۲.
- نقی زاده، محمد، بهادر زمانی و اسلام کرمی، (۱۳۸۹)، «ملاحظات فرهنگی در شکل دهی به نماهای شهری با تکیه بر ساختار نماهای شهری ایرانی در دوران اسلامی» نشریه هویت شهر، سال پنجم (۷)، ۶۱-۷۴.
- نیک بخت، محسن و سیدابوالقاسم سیدصدر، (۱۳۸۱)، **دایره المعارف معماری و شهرسازی، مصور**، تهران: نشر آزاده.
- وثیق، بهزاد و آزاده پشوتنی‌زاده، (۱۳۸۸)، «مفهوم سکونت در آیات و روایات اسلامی»، فصلنامه مسکن و محیط روستا (۱۲۹)، ۵۰-۶۵.

